

## ЖАДИД АДИБЛАРИ НАСРИДА ЗИЁЛИ ОБРАЗИ ТАЛҚИНИ

Бегали Юнусович Мўминов

Андижон давлат университети ўқитувчиси

### АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ўзбек жадид насридаги зиёли образлари талқини масаласи, характерлар типологияси, ижодкор бадиий нияти ва унинг асардаги ифодаси, асар қахрамонларига бўлган муносабати таҳлил қилинган.

**Калит сўзлар:** маърифатпарварлик, жадид адабиёти, жадид насри, зиёли образи, маърифатпарварлик, бадиий ғоя, бош қахрамон, бадиий талқин.

### INTERPRETATION OF INTELLIGENT IMAGES IN THE PROSE OF JADID WRITERS

### ABSTRACT

This article analyzes the issue of interpretation of intellectual images in Uzbek Jadid prose, the typology of characters, the creative artistic intention and its expression in the work, the attitude to the heroes of the work.

**Keywords:** enlightenment, jadid literature, jadid prose, intellectual image, enlightenment, artistic idea, protagonist, artistic interpretation.

### КИРИШ

Асримиз бошларида жамият тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатган жадидчилик ҳаракати миллий маънавиятимиз тарихида муҳим аҳамият касб этади. Жадидчилик ҳаракатининг асосий йўналиши бўлган маърифатпарварлик миллатни маънавий уйғотиш йўлида ижобий ўзгаришларни юзага келтирди: “Амалий жиҳатдан фавқулодда ижобий натижалар берган бу усул аср бошида Туркистоннинг барча шаҳар ва қишлоқларига кириб бораётган эди. Бу усул тарғиботчилари ана шу муносабат билан “жадидлар” номини олди, уларнинг мактаблар ислоҳоти билан бошланиб, аста-секин жамиятнинг маданий-манавий ҳаётини, кейинроқ ижтимоий-сиёсий соҳаларини қамраб олган ҳаракати учун эса “жадидчилик ҳаракати”, даврни эса “жадидчилик даври” деб аташ расмий тус олди”. [1-5]

Ўтган асрнинг бошларида Туркистон ижтимоий-иқтисодий ҳаётида юз берган ўзгаришлар кишилар тафаккурининг ҳам шунга мос янгиликларини тақозо этди. Шу сабабдан жаҳид адабиёти том маънодаги ижтимоий йўналтирилган адабиёт сифатида майдонга чиқди. Ижтимоий йўналтирилган адабиётда, маълумки, бош қаҳрамон масаласи ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Зеро, у ёзувчининг ижтимоий-эстетик, маънавий-ахлоқий идеаллари ифодачиси сифатида намоён бўлади.

### АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Жаҳидлар олдинга мўлжалга олиб чиққан бош қаҳрамонлар – зиёлилар чин маънода ватан ва миллат тақдири учун жон тиккан, шахс эрки, юрт озодлиги йўлида қайғурадиган, диний ва дунёвий билимларни пухта эгаллаган фидойи шахслар эди. Бу давр адабиётида етакчи қаҳрамонларнинг зиёли этиб танланишида маълум бир ижтимоий мақсадлар ётиши шубҳасиз. Чунки инсонларнинг руҳиятини, ижтимоий тафаккурини ўзгартирмасдан туриб, уларнинг жамиятдаги фаолиятларини ўзгартириб бўлмайди.

“1905-йилги биринчи рус инқилобидан кейин Туркистонга турли ғоявий ва эстетик йўналишдаги турк, озарбайжон ва биринчи навбатда татар адабиёти ва матбуоти тарқала бошлади”. [2-10] Насрнинг янги шакллари вужудга келди: мунозара, қисса, ҳикоя жанрларининг илк намуналари яратилди. Шу нуқтаи назардан, Абдурауф Фитратнинг “Мунозара”, “Ҳинд сайёҳи”, “Раҳбари нажот” қиссалари, Чўлпоннинг “Қурбони жаҳолат”, “Дўхтир Муҳаммадёр” ҳикоялари, Мирмуҳсин Шермухаммедовнинг “Бефарзанд Очилдибой”, Ҳамзанинг “Янги саодат” каби “миллий рўмон”лари ўзбек адабиётида янги насрий жанрларнинг шаклланиши ва тараққиётида муҳим воқеа бўлди.

Фитратнинг 1909 йилда ёзилган “Мунозара” асарида икки хил дунёқарашга эга бўлган зиёли кишиларнинг баҳси ифодаланган. Ёзувчи миллатнинг тараққий этиши учун, энг аввало, мавжуд ижтимоий тартиб-низомларини ислоҳ этиш, кишиларни маърифатли қилиш – маънавий тафаккурини ўзгартириш, ривожланган мамлакатларнинг тараққий усулларини ўрганиш ва уларни ўз юртида жорий этиш зарурлигини тўла тушуниб етган эди. Фитрат мазкур муаммоларни турли жанрдаги асарлар орқали халққа етказишга ҳаракат қилган. Унинг бир қатор асарларида ватандан айрилишни ўлим деб, унинг учун ўлмоқликни тириклик деб, ватан учун яшаб, керак бўлса жон бергучи миллатпарвар зиёли образи асосий ўринда тасвирланган. Фитрат

“Мунозара” асарида икки хил зиёли образларининг жамиятдаги ўрни, мақсад ва вазифалари хусусида кескин фикр юритади. Мударрис асли “қадим”чилардан бўлса, Фаранги ҳақиқий жадид – чин зиёли инсон сифатида тасвирланган. Ёзувчининг айнан Фаранги (француз) зиёлисини танлаши бир восита бўлиб, бу образ замирида ўша ижтимоий муҳитда ҳаракат қилаётган Фитратнинг ўзи акс этган. Муаллиф бу каби образлар воситасида ўзи яшаётган давр ва жамиятдаги долзарб муаммоларни тўлалигича очиб берган. “Мунозара”даги Фаранги образининг ўзиёқ аср бошларидаги Туркистон тақдири учун қайғураётган, ичдан азоб чекаётган ватанпарвар шахс қиёфасида гавдаланади. Баҳс давомида Фаранги бухоролик мударриснинг ҳар бир эътирозига керагидан ортиқ маълумот-далиллар билан жавоб беради, уни маънавий уйғонишга даъват этади: “Жаноби мударрис, ахир, инсоф қилинг, бу илмсизлик қачонгача?! Илм мулк мамлакат ободонлигининг сабабчисидир. Илм миллат тараққийсининг боисидир. Илмдирки, Амриқо ваҳшийларининг қайнашини ушбу даражадаги такомул ва буюклик мартабасига етказган. Илмдирки, Эрон заминидаги зиёлиларни йўқ қилмоқчи бўлган икки отни таназул ва зиллат чоҳига қулатган. Илмдирки, бир сиқим инглиз ороли эгаларини Ҳинд, Миср, Белужистон ва Арабистоннинг бир қисмига фармон раво қилгон, ўруснинг зиёли бўлмаган аҳлини Татар, Қирғиз, Туркистон, Қафқаз мусулмонларига молик қилиб кўйган”. Муаллиф асарда жаҳолат ботқоғига ботган, хурофот, бидъатлар исканжасида қолган Туркистон халқларининг эртанги куни ҳақида қайғуради, ақл ва тафаккур, илм ва маърифат орқали бу гирдобдан қутулиш зарурлигини таъкидламоқчи бўлади.

Умуман, “Мунозара” асари нафақат Бухоро амирлигида, балки бутун Туркистон ўлкасида жадидчилик ҳаракатининг янада жонланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Садриддин Айний таъбири билан айтганда, Фитрат ушбу асарида шариат йўлида “усули жадид”дан фойдаланиш йўллари кўрсатиб берди, натижада ўлкада жадид мактаблари қайтадан очила бошлади.

## МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Фитратнинг “Сайёҳ ҳинди” асари ҳам жадид адабиётининг етук намунаси, ўз даврида кишилар руҳиятига сезиларли таъсир кўрсатган, баҳс-мунозараларга сабаб бўлган асалардан биридир. Унда асримиз бошларидаги Бухоронинг ижтимоий-сиёсий ҳолати, мавжуд тузим ва ҳаёт воқелиги илғор фикрли, дунё кўрган бир зиёли томонидан таҳлил этилади. Зиёли ўзининг илму

салоҳияти, маънавий, моддий бойликлари, қомусий олимлари билан дунёга танилган Бухоронинг оғир ва ачинарли ҳолатга тушиб қолганлиги ҳақида изтиробли фикрларини билдиради. Муаллиф бу муаммоларни қаламга олар экан, халқнинг энг ишончли таянчи бўлган зиёлилар орқали омманинг маънавий тафаккурини, кишиларнинг ижтимоий қарашларини ўзгартириш зарурлигини теран очиб беради: “Ҳаммага маълумдирки, ҳар бир миллат тараққийси учун асосий сабаб илмдир. Сизнинг илмингиз йўқ, аммо ифтихор билан айтаманки, бугун илм олиш учун сизнинг шаҳрингизда барча шарт-шароит муҳайёдир”. Асарда сайёҳнинг Бухоро аҳли ҳақидаги фикрлари катта ижтимоий руҳият касб этади. Муаллиф тилидан она Ватан – Бухоронинг эртанги тақдири тўғрисида ўша даврнинг чин зиёлиси, жонкуяр ватанпарвари сифатида фикрларини ифодалайди: “Шуни ҳам билингларики, агар сиз, бухоролилар, Аллоҳнинг неъматини бўлган бу бойликлардан фойдаланмас экансиз, ҳаял ўтмай, бегоналар бу бойликларга эга бўлиб, уларнинг ҳар бирлари устида ҳайратангиз машиналарни ва фабрикаларни ўрнаштирадилар. Дунё-дунё пул ишлаб оладилар. Минглаб хизматчилар бу ишга сафарбар қилинадилар. У вақтда сизларнинг фарзандларингиз чорасиз қолиб, бегоналарнинг хизматларига бўйин эгишлари муқаррар”. Бу фикрлар билан ёзувчининг ижтимоий фаолиятини қиёслар эканмиз, Фитратнинг ўтли қалб тугёнлари асарларидаги қаҳрамонларга кўчганлигининг гувоҳи бўламиз.

Чўлпоннинг “Қурбони жаҳолат” ҳикоясида ҳам турлича орзу-интилишдаги зиёли образларини кўрамиз. Ҳикоянинг бош қаҳрамони Эшмурод – илмга интилаётган, ҳаётдаги муаммоларнинг ечимини илмдан деб билгувчи ва шу ғоя асосида ҳаракат қилувчи инсон. Мўминжон унинг акси ўлароқ, мадраса кўрган бўлса-да, жаҳолат ботқоғида қолган, эски мезонларда фикри қотган, ўз ҳаётини ўзгартиришни истамайдиган йигит. Эшмурод образи ҳали шахс сифатида шаклланмаган, бироқ биз унда зиёли кишига хос ижтимоий-руҳий шаклланиш жараёнини кузатамиз. Мўминжон қиёфасида эса догматик хусусиятлар – жамият билан алоқаси йўқ, ўз қобиғидан чиқолмаган қадимчини кўрамиз. Бу икки образнинг хатти-ҳаракатлари кўпроқ ижодкорнинг шахсий қарашлари, бадий нияти билан белгиланади. Асарда ўша даврга хос ижтимоий муаммо акс эттирилган бўлиб, бадий ғоя ифодаланишида кўпроқ муаллиф муносабати устуворлик қилади. Бироқ, асар қаҳрамонлари ёзувчи танлаган бадий ғояни ифодалашга хизмат қилади. Асарда Эшмуроднинг характери тўла очилмаган. Шунга қарамай, унинг Мўминжон билан суҳбати, руҳий

изтироблари, хатти-ҳаракатлари кузатилса, ёзувчи унинг қиёфасида ўз тасаввуридаги янгича зиёли образини тақдим этган дейиш мумкин. Масалан: “Эшмурод бир ойдан сўнгра бироз сиҳатланди. Лекин кеча-кундуз ўйлар эдики, шул жаҳолат ва нодонликнинг уяси бўлган ҳавлисидан қочиб, бошқа бир шаҳарга бориб ўқусин... Эшмурод шунда искамияга ўтуруб газитани ўқий бошлади. Газитанинг қай ерига қараса, Туркистонли бечораларнинг илмсиз ва ҳунарсиз ҳолда маишат қилганларига таассуф қилиб ёзадилар. Яна диққат... Яна хафалик.

Бу бизнинг Туркистонимиз ғафлатдан уйғонурми? Йўқми? Биз бундай ҳолда бўлсак битамиз... инқироз топамиз... ” Бундай фикрлар ижтимоий куч сифатида Чўлпон каби давр зиёлларини безовта қилаётган ва ҳаракатга келтираётган эди. Чўлпон Эшмурод тимсолида эндигина ўзлигини англашга интилаётган, лекин ижтимоий қарашлари ҳали тўла шаклланиб улгурмаган инсон қиёфасини чизади. “Хўш, "Қурбони жаҳолат"да характерлар қандай талқин қилинади? Адиб танлаган персонажлар — Эшмурод, отаси, Мўминжон, мингбоши — ўзларининг характер мантиқидан келиб чиқиб эмас, ёзувчи кўрсатмаси билан ҳаракат қиладилар. Гап шундаки, Чўлпон ҳикоя воситасида нима демокчи эканини аниқ билади, шунга мос қаҳрамонларни танлаб олади-да, уларнинг ролини олдиндан белгилаб қўяди... Кўрамизки, Чўлпон персонажларнинг характерини фақат бир нарса — уларнинг жадидчилик ғояларига қай даража мувофиқлигидан келиб чиқиб белгилайди. Яъни, ўзининг ғоявий мавқеидан туриб идрок этгани ва баҳолагани ижтимоий типларни тўғридан-тўғри асарга кўчиради” [6;16].

Чўлпоннинг “Доктор Муҳаммадиёр” ҳикоясида эса, умуман, бошқа ҳолатлар кузатилади. Асардаги Муҳаммадиёр, ёзувчи талқинича, илмга интилаётган, юрт тақдирини ҳақида қайғураётган киши. У ҳаётнинг барча қийинчиликларини сабр ва бардош билан енгишга ҳаракат қилади, жамиятдаги норозиликлар, турмушдаги муаммоларни миллатнинг жаҳолат ботқоғига ботиб қолганлигидан деб билади. Инсон маънавий ва моддий юксакликка фақат илм орқали етиши мумкинлигини англаб, ўз мақсади йўлида астойдил курашади. Ҳикояда яна бир зиёли – Муҳаммадиёрнинг устози, Уфа Марасаи олиясини битириб келган муаллим образи ҳам берилган бўлиб, бу бевосита Чўлпон каби миллатпарварлар орзусидаги ҳақиқий зиёли шахс сифатида тасвирланган. Муҳаммадиёрнинг чин маънодаги зиёли, Ватанига ва халқига фидойи шахс бўлиб камол топишида муаллимнинг таъсири жуда катта эканлиги кўйиниш

ҳисси билан ифодаланган. Чўлпон мавжуд ижтимоий воқеликнинг фаол аъзоси сифатида халқнинг аянчли қисматини теран англаб етади ва ўзининг ижтимоий қарашларини асарларидаги қаҳрамонларга сингдиришга ҳаракат қилади: “Халқ ўз фойдасини англаса, миллий мактаб ва мадрасалар очса, Оврупа дорулфунунларига болаларини юборса, дўқтур, адвокат, муҳаррир ва хунарманд, савдогар ва муҳандис (инженер)лар чиқса, бунларнинг ҳар бири ўз вазифаларинда туриб ишларин тартиби ила юргузсалар ва халқимизнинг фойдасини кузатсалар, нақадар олий ва гўзал бўлур эди!” Адабиётшунос Дилмурод Қурононов таъкидлаганидек: “Чўлпон ўзи билган реал муҳит фонидида идеал қаҳрамонни – ўқувчи омма ибрат олиши лозим бўлган фаол шахсни гавдалантиради” [6]. Муаллиф биладикки, жамият учун, энг аввало, маънавий жиҳатдан етук, дунё ҳодисаларидан хабардор, Ватан, миллат тақдири тўғрисида жон куйдирадиган зиёли инсонлар зарур эди. Чўлпон ўз идеалидаги қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатлари, орзу-интилишлари, ўй-фикрлари орқали ўқувчи тафаккурига таъсир этишга, қалбини қийнаётган аччиқ дардларини кишиларга сингдиришга ҳаракат қилган. Асардаги Муҳаммадиёр образи, Эшмуроддан фарқли равишда, том маънода зиёли инсон сифатида намоён бўлади. У ўзини “жаҳолат қурбони” бўлишдан сақлаб қолади – барча муаммоларга илм орқали ечим топади.

Биринчилардан бўлиб “миллий рўмон” яратишга бел боғлаган Мирмуҳсин Шермуҳамедов асардан парчаларни 1914 йили “Туркистон вилоятининг газети” (75-79-сонлари)да эълон қилди. Муаллиф асарни “Бефарзанд Очилдибой” деб номлайди. Асарда икки образ: Очилдибой каттагина бой, лекин фарзандсизлик азобида яшайди. Қулаҳмад эса камбағал, икки ўғлининг хатна тўйини ўтказишга ҳам қўли калталик қилади. Бу ҳол уни Очилдибойдан қарздор қилиб қўяди. Асарда нодонлик, жаҳолат қаттиқ қораланади, илм-маърифат улуғланади. Муаллиф романни ёзишга ундаган шарт-шароит, мақсад ҳақида ўзи томонидан ёзилган “Эътизор” (“Узрнома”)да куйидагиларни баён қилади: “... Орамизда бўладурган қоидага хилоф ва бидъат ишларимизни мақола ила ёзиб битуруб бўлмаслиғига кўзим етиб, шул одатларимиз учун рўмон ёзиб, эл кўзиға воситаси-ла кўрсатишга мажбур бўлдим. Шояд, муҳтарам ўқиғувчиларға малол келмаса, агар малол келадурган даражада бўлса, газет орқали прўтест чиқарсунлар. Чунки иккинчи ёзилмасдан тўхтатилур. Сўзимни зўрлаб ўқутмакчи эмасман, ибрат учун ёзилган эди. Иншооллох, бекорға қолмаса керак, деб бир тарафдин умидим ҳам бордур. Бул

сўзларни демакдин мурод, маним бул рўмон учун қалам тутганимдин бир зот (сабаб) бўлиб, ҳузурига чақириб айтадурки, “газеталарда айлаган мазамматинг соб бўлиб, эмди бибисмиллоҳ шайтон китобни битмакка тушдингми? На дунё, на охиратга фойдаси йўқ нарсага уруниб, доимо рангингни кўкнори каби сарғойтуриб юрасан. Сан ғийбатчини жабрингдан қачон қутуламиз, ахир?” Мана сўз... Кўзи очилиб, замонадан ибрат олмаган ҳар кимса нима деса десун, аммо ман ўз маслагимда давом этаман” [12].

Юқоридаги сўзлардан кўриниб турганидек, жадид мутафаккирлари томонидан миллатнинг ўзлигини танитиш борасидаги бу хайрли ишлар ҳам таъна ва дашномлар, таъқиб ва тазйиқлар, курашлар жараёнида ўзига йўл очиб борди. Худди шу каби газета ва журналларда мақолалар ёзиб, қалами чархланган, рус, татар ҳамда турк адабиётидан анча хабардор Ҳамза 1914 йилда “Янги саодат” асарини яратди. Ҳамза ҳам ўз асарини “миллий рўмон” деб белгилайди ва ушбу байтни эпиграф қилиб келтиради:

Ўқуб таҳсили илм айла, маориф шарбатин ютгил,

Тилингни жаҳлдан қутқар, ғами миллат била ўтгил.

Асардаги Олимжон образи бир озгина илмдан хабари бўлган онаси Марямнинг таъсирида илм ўрганмоққа берилади. Жаҳолатга ботган отаси Абдуқаҳҳорнинг ҳаётидан хулоса чиқариб, онаси ва синглисининг ҳолига ачиниб, фақатгина илму маърифат билан бу мушкул ҳолатдан қутулиш мумкинлигини англаб етади, илм орқалигина маънавий ва моддий бадавлат кишига айланади. Шунингдек, ўзлигини англаб етган шахс сифатида Олимжон секин-аста оила аъзолари ва атрофдагиларга ҳам таъсир ўтказа бошлайди. Ўз одоби, илмга чанқоқлиги билан Олимжон жадид муаллимининг меҳрини қозонади. Муаллим унга оталарча меҳр-мурувват кўрсатади. У вояга етгач, синглиси Ҳадичани ҳам ўқитади ва яқин мактабдош дўсти ўқимишли Аҳмаджонга узатади, дарбадарликка дучор бўлган отаси Абдулқаҳҳорни яна ўз оиласига қайтаради. Илм-маърифатли Олимжон оиласини янги саодатга мушарраф этади.

## ХУЛОСА

Ҳамза асаридаги Олимжон “Доктор Муҳаммадиёр” ҳикоясидаги Муҳаммадиёр билан маслакдош образ сифатида гавдаланади. Ҳар икки асардаги воқеа-ҳодисалар, образларнинг хатти-ҳаракатлари, албатта, даврнинг янги зиёлиси бўлмиш адибларнинг жамият ҳаётини ўзгартириш мақсадидан

келиб чиққанлиги аён ҳақиқатдир. Адиб ўқувчига етказмоқчи бўлганларини образлар воситасида кўрсатиш билангина қониқмайди, асар ниҳоясида ўз тилидан таъкидлаб айтади: “Ҳолбуки, буғдой эккан – буғдой, арфа эккан – арфа олур. Бас, маълум бўлдики, ўқиган киши олим бўлмай, у саодатга етмай қолмас, ўқимаган киши, албатта, разолатдан бошқа нимарса ҳосил қилмас”. Кўринадики, маърифатни миллат тараққийси учун бирламчи қурол – восита деб билган жаҳид ижодкорларининг аксарият асарларида Фаранги, Муҳаммадиёр, Олимжон каби зиёли образларнинг етакчи ўринга қўйилишининг сабаби ҳам асли мана шунда эди.

Кўриб ўтилган асарлардаги умумлаштирувчи жиҳат уларнинг ҳаммасида зиёли образининг бош қаҳрамон сифатида талқин қилинганидир. Шунини ҳам таъкидлаш керакки, жаҳид ёзувчилари ўз асарларига дунё ишларидан бохабар, юртда олиб борилаётган сиёсатнинг моҳиятини англайдиган, унинг эртаси ҳақида қайғуриб, миллат тараққийси йўлида ҳаракат қилаётган кишилар, яъни янги типдаги зиёлларни бош қаҳрамон қилиб оладилар ва бу образлар воситасида ўзларини қийнаётган муаммоларга бадиий ечим топишга ҳаракат қиладилар.

## REFERENCES

1. Шухрат Ризаев. Жаҳид драмаси. – Т.: Шарқ, 1997, 5-б.
2. Турдиев Ш. Чўлпон ва татар адабиёти (алоқалар тарихи, манбалари) ЎТА, 1997. -№9. –Б.10.
3. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. – Т.: Ўзбекистон, 2008.
4. Қосимов Б. Маслакдошлар. –Т.: Шарқ, 1994.
5. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У. Ризаев Ш., Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. (Дарслик). – Т.: Маънавият, 2004.
6. Қуронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. – Т.: Шарқ, 2004.
7. Саидақбар Аъзамхўжаев. Туркистон мухторияти. – Т.: “Маънавият”, 2000 йил.
8. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жаҳидчилик. –Т.: Миллий кутубхона, 2007.
9. Бехбудий. Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 2006.
10. Фитрат Танланган асарлар. IV жилдлик. II жилд. –Т.: Маънавият, 2003.
11. Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. II жилд. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1994.
12. Туркистон вилоятининг газети, 1914. 25 сентябрь.